

สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ในมิตการเมืองการปกครองมุมมองของนักวิชาการ¹

วิภัส เลิศรัตนรังษี²

สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค, 2351-2425) เกิดในปีสุดท้ายของรัชกาลที่ 1 ถวายตัวเป็นมหาดเล็กในสมัยรัชกาลที่ 2 ได้เลื่อนจากจมื่นไวยวรนาถเป็น “พระยาศรีสุริยวงศ์” จางวางมหาดเล็กตอนปลายสมัยรัชกาลที่ 3 เมื่อมีการปลดแผ่นดินเข้าสู่รัชกาลที่ 4 บิดาของท่านได้เลื่อนขึ้นเป็นสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค, 2331-2398) กำกับราชการกรมพระกลาโหมและกรมท่า จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนพระยาศรีสุริยวงศ์ขึ้นเป็น “เจ้าพระยา” ในราชทินนามเดิม แล้วให้เป็นที่ (acting) สมุหพระกลาโหมช่วยราชการบิดาไปก่อน ครั้นบิดาของท่านถึงแก่พิราลัยในปี พ.ศ.2398 เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงได้ว่าราชการกรมพระกลาโหมเต็มตำแหน่ง

เมื่อเข้าสู่ครึ่งหลังของรัชกาลที่ 4 สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัต บุนนาค, 2334-2400) ซึ่งมีศักดิ์เป็นอาของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ และพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว (2351-2408) พิราลัยและสวรรคต ทำให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์กลายเป็นเสนาบดีผู้ใหญ่หนึ่งเดียวที่ควบคุมการปลดแผ่นดินที่จะมาถึงในวันที่ 1 ตุลาคม พ.ศ.2411 แตกต่างจากการปลดแผ่นดินเข้าสู่รัชกาลที่ 4 ที่ยังมีเสนาบดีผู้ใหญ่หลายท่านร่วมกันตัดสินใจ³ นอกจากนี้ การที่พระเจ้าอยู่หัวพระองค์ใหม่มีพระชนมายุ 15 พรรษา ทั้งยังประชวรหนักด้วยไข้ป่า จึงทำให้ราชสำนักขาดการนำไม่ต่างกับอยู่ในภาวะสุญญากาศ ที่ประชุมเจ้านาย เสนาบดี และพระราชาคณะในคิณนั้นจึงตกลงให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ทำหน้าที่ผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน (regent) ไปจนกว่าพระเจ้าอยู่หัวจะมีพระชนมายุครบ 20 พรรษา ด้วยเหตุนี้เอง การถ่ายโอนอำนาจจึงไม่เสร็จสิ้นในคิณเดียว หากแต่ลากยาวออกไปเกือบ 5 ปี

ในเมื่อเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ขยับไปเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินแล้ว ก็โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์ (วร บุนนาค, 2371-2431) สืบตำแหน่งสมุหพระกลาโหมต่อจากเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ผู้

---

¹ บทความนี้ปรับปรุงมาจากบทความเรื่อง “อวสานสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค)” ตีพิมพ์ครั้งแรกในนิตยสารศิลปวัฒนธรรม ปีที่ 42 ฉบับที่ 3 เดือนมกราคม 2464.

² นักศึกษาปริญญาเอกสาขาประวัติศาสตร์ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

³ จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ, พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, (กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, 2547), 243.

เป็นบิดา ส่วนราชการในกรมท่าที่เกี่ยวข้องกับการต่างประเทศ โปรดเกล้าฯ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ชำ บุนนาค, 2356-2413) น้องชายต่างมารดาของผู้สำเร็จราชการแผ่นดินกลับมากำกับราชการกรมท่า และให้ไปเรียกคืนตราประทับบัวแก้วจากกรมขุนวรจักรธรานุภาพ (2359-2415) ไปให้เจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี (ท้วม บุนนาค, 2373-2456) น้องชายต่างมารดาอีกคนของผู้สำเร็จราชการแผ่นดินเป็นเสนาบดีกรมท่าแทน⁴ ในเมื่อเสนาบดีตระกูลบุนนาคครองตำแหน่งสำคัญๆ ในรัฐบาลไปมากขนาดนี้ ทำให้ในโคลงมหามกุฏราชคณานุสรณ์ของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ (2404-2474) จึงได้กล่าวเอาไว้ว่า “สพสมัยอัยยะชาติท้อ ถอยนิยม อำนาจราชะการบุน นาคคว่ำ”⁵

หลังจากสำเร็จราชการแผ่นดินครบกำหนด 5 ปีแล้ว เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ก็ถวายคืนพระราชอำนาจตอนปลายปี พ.ศ.2416 จากนั้นก็ได้รับการโปรดเกล้าฯ ยกย่องเป็น “สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์” อันเป็นบรรดาศักดิ์สูงสุดเท่าที่เสนาบดีคนหนึ่งพึงจะได้รับในสมัยนั้น ด้วยมีเกียรติยศเทียบเท่าพระองค์เจ้าต่างกรม ทั้งยังโปรดฯ ให้มีอำนาจสั่งประหารชีวิตได้เทียบเท่าพระเจ้าอยู่หัว ตลอดจนให้เรียกขานว่าผู้สำเร็จราชการแผ่นดินต่อไปได้อีก แต่ที่สำคัญไปกว่านั้น สมเด็จพระยาฯ ยังคงอยู่ในสถานะเสนาบดีที่ปรึกษาต่อไปอีก 9 ปีซึ่งในทางพฤตินัยแล้วท่านก็คือหัวหน้าคณะเสนาบดีไปจนกว่าจะพิราลัยในปี พ.ศ.2425 จึงกล่าวได้ว่า สมเด็จพระยาฯ ไม่ได้มีบทบาททางการเมืองแค่ 5 ปีแรกของรัชกาลที่ 5 เท่านั้น หากแต่มีบทบาทไปตลอด 14 ปีแรกหรือคิดเป็น 1 ใน 3 ของรัชสมัยอันยาวนานของพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 5 เลยทีเดียว

อย่างไรก็ดี คงเป็นธรรมดาของการทำงานการเมือง ในเวลาที่อำนาจวาสนายังน้อย ตัวยังเล็ก ศัตรูคู่แข่งย่อมน้อยและเล็ก แต่ถ้ามีอำนาจวาสนายิ่งใหญ่ ศัตรูคู่แข่งย่อมยิ่งใหญ่ แข็งแรง และมีจำนวนมากยิ่งขึ้น การที่สมเด็จพระยาฯ มีอำนาจยิ่งกว่าใครๆ ในแผ่นดินมาตั้งแต่ปลายรัชกาลที่ 4 ทั้งยังเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินตอนต้นรัชกาลที่ 5 และมีอำนาจวาสนาอันรุ่งโรจน์หลังจากพ้นตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแผ่นดินสืบต่อมาเกือบทศวรรษย่อมต้องมีผู้ระแวงสงสัยในอำนาจของท่านได้ขนาดับประการ ในโคลงมหามกุฏราชคณานุสรณ์จึงได้บรรยายกาศในเวลานั้นเอาไว้ว่า “ปางจอมถวัลราชเจ้า เข้าวรภัย ฉะนั้น

⁴ ญัตติ สุธงษิสมการ, *เจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี (ท้วม บุนนาค) (เจ้าคุณกรมท่า)*, พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนายเทอด บุนนาค ณ เมรุวัดธาตุทอง วันที่ 16 สิงหาคม 2522, 27-28.

⁵ *โคลงลิลิตสุภาพมหามกุฏราชคณานุสรณ์*, (กรุงเทพฯ: วัดบวรนิเวศวิหาร, 2556), 353.

ศรีสุริยวงศ์เจ้าพระยา หงษ์ดั้น สำเร็จราชการโผท รับพระ ประศาสน์ท่าน ต่างหวาดพลาตแล้วสิ้น พระ วงศ์ฯ”⁶ ในพระประวัติตรัสเล่าของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (2403-2464) ก็ กล่าวไว้ตรงกันว่า ความอึมครึมของดังกล่าวส่งผลให้ความสัมพันธ์ระหว่างบรรดาพระราชโอรสของพระ เจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 กับผู้สำเร็จราชการแผ่นดินไม่ค่อยจะสู้ดี⁷ ส่วนสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระ ยาดำรงราชานุภาพ (2405-2486) ก็ตรัสเล่าให้พระธิดาฟังถึงความน่าเกรงขามของสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ เอาไว้ว่า “พ่อเคยเห็นคนมามากแล้ว ไม่เห็นใครมีสง่าเหมือนสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ คนนี้ ถ้าเดินมาในที่ ประชุม คนทั้งร้อยก็กลัวทั้งร้อย ไม่รู้ว่าเป็นอย่างไร”⁸

แต่จุดเปลี่ยนสำคัญจะเกิดขึ้นในปี พ.ศ.2422 เมื่อสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ต้องลดบทบาทลงเพราะ ปัญหาสุขภาพ ช่วงชีวิตของท่านในเวลานี้จึงไม่ต่างอะไรกับดวงอาทิตย์ที่กำลังเข้าสู่ช่วงบ่ายคล้อยก่อนจะ ลับขอบฟ้า ชวนให้นึกถึงพระนิพนธ์ของพระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ (2420-2488) ใน “สามกรุง” อยู่ตอนหนึ่งว่า “วัยงายบุญบ่วยใกล้ สายัณห์ ดวงตั้งอาทิตย์อัน อ่อนแล้ว บารมีบมีวัน ไว โรจน์ อิกเลย ยังจะหับดับแล้ว ตั้งต้นอันธการฯ”⁹

หลังจากพ้นจากตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ มีอายุ 65 ปี แม้จะอยู่ใน ตำแหน่งหัวหน้าคณะเสนาบดีต่อไปก็ตาม แต่ก็ดูแลในระดับนโยบายสำคัญเท่านั้น เวลาส่วนใหญ่จึงเป็น การพักผ่อน หากไม่อำนวยความสะดวกแก่การแปรพงศาวดารจีนที่ท่านชื่นชอบก็มักจะฟังมโหรีที่พาทยอยู่ที่ทำเทียบฝั่ง ธนบุรี ต่อมาภายหลังก็กราบบังคมทูลลาไปพักผ่อนที่จวนเมืองราชบุรี นานๆ ที่จึงจะเข้ากรุงเทพฯ

แต่เมื่อเข้าสู่ครึ่งหลังของปี พ.ศ.2422 เมื่อสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ มีอายุย่าง 71 ปีก็ล้มป่วยอย่างหนัก จนไม่สามารถไปร่วมพระราชพิธีถือน้ำฯ ตอนปลายปีเดียวกันได้¹⁰ การล้มป่วยถึงขนาดขาดพระราชพิธี

⁶ โคลงลิลิตสุภาพมหามกุฏราชคุณานุสรณ์, 192.

⁷ วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา, พระประวัติตรัสเล่า, พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนางเป่า ศรีสมุทโภาค ณ วัดมกุฏกษัตริยาราม พระนคร 25 เมษายน 2494, 16-18.

⁸ พูนพิศมัย ดิศกุล, ม.จ.หญิง, สิ่งที่ย้ำพบเจ้าพบเห็น, (กรุงเทพฯ: นิตยสารคลังสมอง, 2534), 183-185.

⁹ พิทยาลงกรณ์, พระราชวรวงศ์เธอ, สามกรุง, (กรุงเทพฯ: คลังวิทยา, 2518), 141.

¹⁰ จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาค 9, พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงพระศพ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเยาวภาพงศ์สนิท ณ เมรุวัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม วันที่ 23 พฤษภาคม 2478, 2.

ดังกล่าวน่าจะยืนยันได้ว่าอาการคงจะเพียบหนักจริง แม้แต่สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ เองก็ตระหนักดีว่าอาการของท่านในเวลานั้นไม่แน่นอน จึงได้ปฏิเสธคำขอให้รับตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแผ่นดินอีกครั้งถ้าหากพระเจ้าอยู่หัวจะเสด็จประพาสยุโรปตอนต้นปี พ.ศ.2423¹¹ เพราะสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ เกรงว่าถ้าเกิดสิ่งหนึ่งสิ่งใดกับตัวท่านแล้ว เสนาบดีที่เหลืออยู่จะรักษาพระนครเอาไว้ไม่ได้ ด้วยเสนาบดีผู้ใหญ่อย่างสมุหพระกลาโหม (วร บุนนาค) และเสนาบดีกรมท่า (ท้วม บุนนาค) ก็จะตามเสด็จไปด้วย¹² เมื่อสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ อ่อยปากเช่นนี้ เสนาบดีที่เหลือจึงลงความเห็นว่าจะต้องเลื่อนการเสด็จออกไปจนกว่าสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ จะหายดี¹³

อาการป่วยของสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ตอนปลายปี พ.ศ.2422 ไม่เพียงแต่ทำให้ต้องเลื่อนการเสด็จประพาสยุโรปออกไปเท่านั้น แต่ยังส่งผลต่อโครงการปฏิรูประบบไพร่ที่สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ พยายามจะผลักดันในช่วงท้ายของชีวิตของท่านอยู่ไม่น้อย ซึ่งความพยายามจะปฏิรูประบบไพร่นี้ก็ไม่ใช่ครั้งแรก หากแต่ได้ทดลองทำมาแล้วในระหว่างที่ท่านเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ในเวลานั้นได้มีการออกกฎหมายที่เรียกกันว่า “ไพร่เลือกนาย” ขึ้นมา แต่เมื่อนำไปบังคับใช้แล้วกลับสร้างความไม่พอใจให้กับบรรดามูลนายเป็นอย่างมาก เพราะทำให้พวกเขาสูญเสียอำนาจในการควบคุมไพร่¹⁴

เมื่อท่านพ้นจากตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแผ่นดินไปแล้วก็มีเสียงเรียกร้องให้ยกเลิกกฎหมายดังกล่าวตั้งขึ้นเรื่อยๆ หนึ่งในนั้นก็สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระบำราบปรปักษ์ (2362-2429) ที่ทรงยกเรื่องนี้ขึ้นมาเป็นเงื่อนไขต่อรองรับตำแหน่งเจ้าพระยาจักรีในปี พ.ศ.2420 เพราะตามความเห็นของพระองค์แล้ว

¹¹ โปรดดูการเตรียมการเสด็จประพาสยุโรป พ.ศ.2423 ใน พิศศรี โทวาทอง, “พระพุทธรเจ้าหลวงกับการเสด็จประพาสยุโรป พ.ศ.2423,” *ศิลปวัฒนธรรม* 29, 9(2551): 118-133.

¹² หจช. กต(ล) 7.3/10 ในหลวงจะเสด็จประพาสยุโรป แต่ต้องงดเพราะสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ป่วย จ.ศ.1241-1242. อนุรักษ์ สุธิสสงคราม, *สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค)*, (กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์บุ๊คส์, 2551), 850.

¹³ อนุรักษ์ สุธิสสงคราม, *สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค)*, 850.

¹⁴ วุฒิชัย มูลศิลป์, “ไพร่เลือกนาย-ตามใจไพร่สมัคร, พ.ศ.2411-2442,” *วารสารราชบัณฑิตยสถาน* 17, 1(2555): 271-294.

หากปล่อยให้ไฟร์มีอิสระในการเคลื่อนย้ายและเลือกนายได้เช่นนี้ การจะติดตามตัวมาลงโทษเมื่อกระทำผิด ตลอดจนการเก็บส่วยสาอากรของมูลนายก็จะทำได้ลำบาก¹⁵

สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ก็คงจะเห็นปัญหาที่เกิดขึ้นเช่นเดียวกัน ท่านจึงไม่ได้ต่อต้านการยกเลิกนโยบายดังกล่าวแต่อย่างใด ตรงกันข้าม เรากลับจะเห็นความพยายามจะแก้ไขความผิดพลาดที่เกิดขึ้นหลังจากนั้นด้วยการนำระบบกำนันและอำเภอที่ใช้คุมไพร่ในหัวเมืองชั้นในไปใช้กับหัวเมืองชั้นนอก¹⁶ หัวใจสำคัญของระบบที่ว่านี้คือการนำบัญชีไพร่จากมูลนายมาไว้ที่กำนันและอำเภอซึ่งเป็นคนที่ส่วนกลางแต่งตั้ง หากมูลนายต้องการจะเกณฑ์ไพร่ของตนก็ให้มาติดต่อที่กำนันและอำเภอ การขยายระบบดังกล่าวออกไปถึงหัวเมืองชั้นนอกจึงเป็นการเพิ่มขีดความสามารถให้กับส่วนกลางอย่างที่ไม่เคยเกิดขึ้นมาก่อน ซึ่งตามความหมายนี้ส่วนกลางก็คือกรมพระกลาโหม¹⁷ ดังที่มีตัวอย่างว่า เรือกลไฟของสมุหพระกลาโหมไปติดสันดอนที่เมืองตานี นายอำเภอเมืองตานีตีกลองสัญญาณก็สามารถระดมไพร่มาลากเรือได้ราวพันกว่าคนในทันที¹⁸

ความหลักแหลมของวิธีการดังกล่าวยังทำให้เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ง เพ็ญกุล, 2364-2437) เจ้ากรมพระสุรัสวดีที่เป็นไม้เบื่อไม้เมากับสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ มาโดยตลอดยังออกปากชมเชยว่า “คิดการครั้งนี้เยือกเย็นเหมือนไฟสุ่มขรไม่รู้สิ้นรู้สุด” เพราะการที่สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ เสนอให้แต่งตั้งหัวหน้าชุมชนเป็นกำนันและอำเภอก็เท่ากับว่าคนในชุมชนควบคุมตนเอง ส่วนกลางไม่ต้องสิ้นเปลืองสิ่งใด ทั้งยังได้คนเหล่านี้มาเป็นหูเป็นตาให้อีกด้วย¹⁹ แต่กระนั้นก็ตาม เมื่อนำนโยบายนี้ไปปฏิบัติก็ทำให้หลายฝ่ายไม่สบายใจ เพราะถึงแม้ว่าวิธีการนี้จะช่วยแก้ปัญหาเรื่องประสิทธิภาพในการควบคุมไพร่ให้กับ

¹⁵ จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาค 9, 77-78.

¹⁶ อัญชลี สุลาสัยณ์, ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่อสังคมไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, (กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์บุ๊คส์, 2552), 98-102.

¹⁷ ปิยะฉัตร ปิตะวรณ, ระบบไพร่ในสังคมไทย พ.ศ.2411-2453, (กรุงเทพฯ: มุลนิธิโครงการตำราฯ, 2526), 124-125.

¹⁸ หจข. ร.5 พศ 3/163 เจ้าพระยามหินทรกุลเกล้าฯ ถวายเรื่องได้รับสำเนาหนังสือสมเด็จพระเจ้าพระยาเรื่องศักลเลข จ.ศ.1242.

¹⁹ หจข. ร.5 พศ 3/163 เจ้าพระยามหินทรกุลเกล้าฯ ถวายเรื่องได้รับสำเนาหนังสือสมเด็จพระเจ้าพระยาเรื่องศักลเลข จ.ศ.1242.

กรุงเทพฯ ก็ตาม แต่ถ้าการปฏิรูปนี้สำเร็จ ฝ่ายที่ได้รับประโยชน์มากที่สุดก็คือกรมพระกลาโหมที่อยู่ภายใต้ อิทธิพลของสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ เป็นหลัก กรมพระสุรัสวดีที่รับผิดชอบเรื่องการทำบัญชีไพร่จึงได้ยื่นเรื่องนี้ เอาไว้หลายเดือน กว่าจะได้เริ่มปฏิรูปไพร่ในหัวเมืองขึ้นกรมพระกลาโหมจริงๆ ก็ล่วงเข้าปลายปี พ.ศ. 2423

เมื่อการปฏิรูปไพร่ของสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ เริ่มต้นขึ้น ท่านได้ไปเกณฑ์ชายช้อมือขาวจำนวนหนึ่งที่คุณล่องแคล่วมาเป็นทหารเรือในสังกัดกรมพระกลาโหม พระเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่าเป็นความคิดที่ดีและมีประโยชน์ต่อราชการจึงประทานอนุญาตไป พร้อมกับมีรับสั่งเพิ่มเติมด้วยว่า “ส่วนราชการทางกรุงเทพฯ ก็จงคิดจัดการทหารบกขึ้นตามแบบอย่างเจ้าคุณต่อไป” แต่ในพระราชหัตถเลขาตั้งกล่าวไม่ได้ระบุว่า ไพร่ที่มาสมัครเป็นทหารบกหลายพันคนมาจากเมืองราชบุรีและเพชรบุรีซึ่งเป็นคนที่อยู่ในสังกัดของสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ทั้งสิ้น²⁰

ต้องกล่าวไว้ด้วยว่า ทั้งสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ และพระเจ้าอยู่หัวเห็นตรงกันเรื่องปฏิรูปกองทัพให้ทันสมัย แต่วิธีการที่ใช้กลับแตกต่างกันอย่างสิ้นเชิง เพราะกองทัพสมัยใหม่ของสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ก็คือกองทัพไพร่ติดอาวุธ คนที่จะมาฝึกทหารจะถูกเกณฑ์มาตามระบบไพร่แบบดั้งเดิมทุกอย่าง แต่พระเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่าการเกณฑ์ไพร่จะทำให้ไม่สามารถฝึกฝนได้อย่างสม่ำเสมอและต่อเนื่อง อีกทั้งจำนวนไพร่ที่จะมาเป็นทหารก็ไม่เคยแน่นอนเพราะสามารถจ่ายส่วยเพื่อเลี้ยงการเกณฑ์ได้ หากเป็นเช่นนี้ก็จะไม่สามารถสร้างทหารประจำการที่เป็นหัวใจของกองทัพสมัยใหม่ขึ้นมาได้²¹ พระองค์จึงเสนอให้เปลี่ยนจากการเกณฑ์มาเป็นการเปิดรับสมัครทหารแทน ฉะนั้น การจัดการทหารบกตามที่ทรงบอกกล่าวไว้กับสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ จึงเป็นการรับสมัครไพร่ไปสังกัดกรมทหารหน้าซึ่งเป็นหน่วยราชการในพระองค์ที่จัดตั้งขึ้นใหม่ เมื่อการเปิดรับสมัครเป็นวิธีการที่ไม่เคยมีมาก่อน กรมทหารหน้าจึงต้องยื่นข้อเสนอที่ไม่อาจจะปฏิเสธ

²⁰ สุรศักดิ์มนตรี (เจิม), จอมพล มหาอำมาตย์เอก เจ้าพระยา, *ประวัติการของจอมพล เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ภาค 1*, พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีฯ ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 8 เมษายน 2476, 100-101.

²¹ อนุรักษ์ สุทธิสงคราม, *สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์ (ภาคปลาย): พระราชหัตถเลขาและคำอธิบาย เล่ม 2*, (กรุงเทพฯ: องค์การค้ำของคุรุสภา, 2516), 29-32.

ได้แก่ไพร่ที่มาสมัครทหาร ไม่ว่าจะเป็นการให้เงินเดือน ให้เครื่องแบบ มีอาหารและที่พักให้ เมื่อรับราชการไปแล้ว 5 ปีจะปลดประจำการเป็นทหารกองหนุน ได้สิทธิดินเวนภาษีและไม่ถูกเกณฑ์แรงงานอีก²²

ส่วนคนรับผิดชอบการเกณฑ์ทหารบกก็คือเจ้าหมื่นไวยวรนาถ (เจิม แสง-ชูโต, 2394-2474) เขาได้เลือกพื้นที่ที่จะเปิดรับสมัครทหารในเขตอิทธิพลของสมเด็จพระยา และเลือกช่วงเวลาที่เหมาะสม เจ้าพระยา ลงไปปฏิบัติราชการทางใต้ ทำให้กว่าที่สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ จะล่วงรู้ข่าวนี้ก็ผ่านไปหลายเดือน สิ่งแรกที่รีบดำเนินการคือการกราบบังคมทูลขอไพร่เหล่านั้นกลับคืนในทันที แต่พระเจ้าอยู่หัวมีรับสั่งว่าคืนให้ไม่ได้เนื่องจากไพร่เหล่านี้ถูกพระยาเพชรบุรี (เทศ บุนนาค, 2384-2450) ซึ่งเป็นน้องชายของสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ เบียดเบียนจนต้องหลบหนีมาสมัครเป็นทหารที่กรุงเทพฯ หากพระองค์บังคับให้ไพร่เหล่านี้กลับไปอยู่ตามหมู่ตามเหล่าเดิมก็เหมือนว่าทรงไม่เห็นความทุกข์ยากของไพร่²³

แต่ในมุมมองของสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ แล้ว การเข้ามาเปิดรับสมัครไพร่ในเขตอิทธิพลของท่านเป็นการสมคบคิดทางการเมืองมากกว่าเรื่องมนุษยธรรม เพราะไพร่กลุ่มนี้ได้รับพระราชทานมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 ให้ทำมาหากินในแถบเมืองเพชรบุรีและราชบุรี มีมูลนายดูแลรักษาสืบเนื่องมาโดยตลอด เมื่อถึงสมัยรัชกาลที่ 4 ก็ได้รับการยกเว้นอากรค่านา พอมาถึงรัชกาลที่ 5 ก็มีหน้าที่ไปรักษาพระราชวังที่เขาสดานา เมืองราชบุรีเท่านั้น²⁴ ส่วนสาเหตุที่ไพร่ไปร้องทุกข์กล่าวโทษเกิดจากการยุยงของหลวงทรงศักดิ์ฯ งามวง กองไพร่ ที่แค้นเคืองพระยาเพชรบุรีที่จับได้ว่าเขาฉ้อเบียดหัวตุนนางกองไพร่จนถูกปลดออกจากราชการ²⁵ ในจดหมายของสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ถึงสมุหพระกลาโหมจึงได้ยกเรื่องนี้ขึ้นมาตักเตือนว่า “(ต้อง)ตรึงตรองการนอกแฉในหน้าแลหลังให้จงมาก” จะได้รับการอำนาจของตนเองเอาไว้ได้

²² สุรศักดิ์มนตรี (เจิม), จอมพล มหาอำมาตย์เอก เจ้าพระยา, *ประวัติการของจอมพล เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ภาค 1*, 88-89.

²³ หจข. ร.5 นก 10/108 เจ้าพระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์ พระราชทานกราบเรียนสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงษ์ เรื่อง การแก้ไขราชการแผ่นดินให้ก้าวหน้าเหมาะสมกับยุคสมัย จ.ศ.1242.

²⁴ หจข. ร.5 รล-พศ 20/74 ซ่อมแซมพระที่นั่งเขาสดานา เมืองราชบุรี จ.ศ.1242.

²⁵ หจข. ร.5 รล-พศ 20/75 ลาวทรงดำเมืองเพชรบุรีถวายฎีกากล่าวโทษพระยาเพชรบุรีและกรมการเมืองว่า กตขี้ได้รับความเดือนร้อน จ.ศ.1242.

ในที่สุดความขัดแย้งระหว่างสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ กับกรมทหารหน้าก็คลี่คลายลงด้วยการประนีประนอมผ่านสมุหพระกลาโหม²⁶ แม้จะไม่มีกรณีพิพาทที่ไปสมัครเป็นทหารอย่างที่สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ขอไปก็ตาม แต่ก็โปรดฯ ให้ตั้งกองสักเลกเพื่อชดเชยทางบัญชีให้กับเมืองราชบุรีและเพชรบุรีที่ไพร่หนีไปสมัครเป็นทหาร โดยมอบหมายให้หลานชายของสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ออกไปเป็นแม่กอง²⁷

หลังจากความวุ่นวายกรณีทหารหน้าผ่านพ้นไป สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ได้ล้มป่วยอีกครั้ง รอบนี้มีอาการหลับไม่สนิท ปวดเมื่อยตามร่างกาย ลูกนั่งเองไม่ได้ต้องมีคนช่วยพยุง แต่ยังคงพอเดินเหินซำๆ ได้อยู่บ้าง²⁸ เมื่อถึงกลางปี พ.ศ.2424 ที่อาการกลับมาดีขึ้นแล้ว สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ได้มีจดหมายไปถึงสมุหพระกลาโหมว่า “บัดนี้ไปอยู่เมืองราชบุรี ไม่มีการงานสิ่งใด นั่งเปล่านอนเปล่าอยู่ เหมือนหนึ่งจะคอยวันมรณา ไม่ชอบกล (ไม่เข้าท่า-ผู้เขียน) เลย”²⁹ สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ จึงได้กราบบังคมทูลลาไปทำนุบำรุงเมืองตรังให้เป็นเมืองท่าการค้าของหัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันตก เมื่อทางกรุงเทพฯ ไม่ขัดข้องประการใด จึงได้ออกเดินทางไปยังเมืองตรังในทันที ทำให้ตลอดครึ่งหลังของปี พ.ศ.2424 จึงไม่ปรากฏความขัดแย้งทางการเมืองใดๆ เพราะทั้งสองฝ่ายเว้นระยะห่างกันพอสมควร โดยสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ไปจัดราชการอยู่ที่เมืองตรัง ส่วนฝ่ายราชสำนักก็ยุ่งกับการเตรียมการสมโภชพระนครครบร้อยปีที่จะจัดขึ้นตอนต้นปี พ.ศ. 2425

เมื่องานสมโภชพระนครอยู่ในการดูแลของฝ่ายราชสำนักทั้งหมด เสนาบดีตระกูลขุนนางจึงไปรวมตัวกันจัดงานแสดงละครที่จวนของเสนาบดีกรมท่า เมื่อกรมหมื่นบริรักษ์นรินทรฤทธิ (2388-2429) ผู้รับผิดชอบการจัดงานแสดงทราบข่าวนี้จึงได้มีจดหมายไปถึงเสนาบดีกรมท่าเพื่อขอคณะละครมาจัดแสดงเป็นเวลา 1 สัปดาห์ แต่เสนาบดีกรมท่าตอบกลับไปว่าตนไม่ได้เป็นเจ้าของคณะละคร จึงกราบทูลไป

²⁶ หจข. ร.5 นก 10/131 เจ้าพระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์ พระราชทานกราบเรียนสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงษ์ เรื่องการทำงานทำนุบำรุงประเทศและพระราชวงศ์ของตระกูลขุนนาง จ.ศ.1242.

²⁷ สุรศักดิ์มนตรี (เจิม), จอมพล มหาอำมาตย์เอก เจ้าพระยา, *ประวัติการของจอมพล เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ภาค 1*, 102.

²⁸ หจข. ร.5 นก 12/404 สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงษ์ กราบบังคมทูลเรื่องอาการเจ็บไข้ จ.ศ.1243.

²⁹ หจข. ร.5 รล-พศ 20/102 เจ้าพระยาสุรวงษ์ออกไปจัดการเลขเมืองตะวันตก และจะทำนุบำรุงเมืองตรัง จ.ศ.1242.

ว่าควรจะทำจดหมายถึงสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ที่เป็นเจ้าของคณะเสียมากกว่า³⁰ แต่กรมหมื่นบริรักษ์นรินทร ฤทธิกลับเห็นว่าเสนาบดีกรมท่าไม่ให้ความร่วมมือ พระองค์ยื่นกรานที่จะให้ส่งคณะละครไปแสดงในงาน สมโภชในอีก 1 เดือนข้างหน้าให้ได้ (งานสมโภชจัดเป็นเวลา 3 เดือน) ในที่สุด เสนาบดีกรมท่าจึงเป็นฝ่าย ไปเจรจากับสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ เอง แต่สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ กลับเห็นว่าคณะละครดังกล่าวเป็นแต่เพียงเด็ก ฝึกหัด หากส่งไปแสดงในงานสมโภชคงจะโดนครหาว่าหมิ่นพระบรมเดชานุภาพ³¹

แม้ว่าเรื่องนี้จะจบลงด้วยการประนีประนอมเหมือนเรื่องทหารหน้า คือเสนาบดีกรมท่าไม่ต้องส่ง คณะละครไปแสดงก็ตาม แต่จะเห็นได้ว่าการที่เจ้านายอายุน้อยๆ ยังสามารถสำแดงอำนาจเหนือกว่า เสนาบดีกรมท่าได้ก็แสดงให้เห็นความเปลี่ยนแปลงจากตอนต้นรัชกาลที่เจ้านายยังต้องยำเกรงต่ออำนาจ ของเสนาบดีผู้ใหญ่ มูลเหตุของเรื่องนี้ก็มาจากอิทธิพลที่คุ้มครองเสนาบดีตระกูลขุนนาครเริ่มถดถอยจนเป็นที่สังเกต โดยเฉพาะการล้มป่วยตอนต้นปี พ.ศ.2425 ยังแพร่สะพัดไปถึงเมืองพระตะบองจนพระยาพระ ตะบอง (เฮียร์ อภัยวงศ์, -2434) ยังต้องมีจดหมายมาสอบถามจากสมุหพระกลาโหมเลยทีเดียว ใน จดหมายตอบกลับของสมุหพระกลาโหมทำให้ทราบว่า ในช่วงเริ่มงานสมโภชพระนคร สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ มีอาการป่วยมากขึ้น “มีอาการไอคอกแห้ง รับประทานอาหารให้มีลมปะทะน่าออก กลืนอาหารไม่ใคร่จะลง” ทั้งวังหลวงวังหน้าก็ยังส่งหมอมาดูแลถึงเมืองราชบุรี แต่อาการก็ยังไม่ดีขึ้น ร่างกายซูบผอมลงไปทุกวัน เพราะรับประทานอาหารได้เพียงมือละ 2-3 ซ้อนเท่านั้น³²

ปลายเดือนพฤศจิกายน พ.ศ.2425 ครอบครัวต้องนำสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ กลับมารักษาตัวที่ กรุงเทพฯ³³ เมื่ออาการดีขึ้นแล้วจึงได้ไปตากอากาศที่สัทธิบ เสนาบดีกรมท่าที่เดินทางไปด้วยรายงานว่

³⁰ หจข. ร.5 นก 17/268-269 กรมหมื่นบริรักษ์ กราบเรียน ฯพณฯ ผู้สำเร็จราชการกรมท่า เรื่องเจ้าฟ้าภาณุรังษีโปรดฯ ให้เกณฑ์ละครของกรมท่าไปเล่นที่โรงละครกลางเอกซฮิบิเชอ่น ณ ท้องสยามหลวง จ.ศ.1244.

³¹ หจข. ร.5 นก 17/274 สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงษ มายังเจ้าพระยาภาณุวงษมหาโกษาธิบดี เรื่อง การที่ไม่สามารถนำละครมาเล่นได้ว่าไม่เกี่ยวข้องกับการที่ว่อกตัญญูต่อในหลวง จ.ศ.1244.

³² หจข. ร.5 นก 21/30 พระยาคทาธรธรณินทร์ บอกรับมอบค่านับสมุหพระกลาโหมเรื่องอาการป่วยของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงษ จ.ศ.1244. และ หจข. ร.5 นก 21/54 เจ้าพระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์ มายัง พระยาคทาธรธรณินทร์ เรื่องอาการป่วยของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงษ จ.ศ.1244.

³³ หจข. ร.5 นก 21/212 เจ้าพระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์ มาถึงผู้ว่าราชการเมืองกรมการเมืองชายทะเลฝั่งตะวันตก ทั้งมวล เรื่องสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงษถึงแก่พิราไลย จ.ศ.1244.

อาการป่วยยังคงทรงๆ อยู่ รับประทานอาหารได้บ้างไม่ได้บ้าง นอนไม่ค่อยจะหลับทำให้อ่อนเพลียกว่าตอนอยู่ที่กรุงเทพฯ³⁴ เมื่อกลับมาจากสัปดาห์ที่ร่วมฉลองงานวันเกิดครบ 74 ปีที่ทำเนียบผังธนบุรี ในครั้งนี้โปรดฯ พระราชทานพรและอัฐทองแดงเป็นมูลค่ากว่า 10 ชั่งเป็นของขวัญ จากนั้นสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ก็เดินทางกลับเมืองราชบุรี³⁵

ราวกลางเดือนมกราคม พ.ศ.2425 (ตามปฏิทินเก่า) ในระหว่างเดินทางกลับจากเมืองกาญจนบุรี จะต้องผ่านป่ามะขามป้อม สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ จึงสั่งให้ห้ามเปล่ท่านเข้าไปในป่ามะขามป้อมในช่วงเที่ยงอากาศกำลังร้อนจัด ใครห้ามก็ไม่ฟัง เมื่อเข้าไปแล้วกลับไม่พบต้นมะขามป้อมแต่อย่างใด มีบันทึกว่า “(สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ) นั่งหลับตาอยู่ ครั้นกลับมา[จากป่ามะขามป้อม]ตัวก็ร้อนปนไข้ทีเดียว ท่านตกใจถามหม่อว่าจะกลับไปตายบ้านทันฤาไม่ทัน จมื่นมหาดเลกหม่อว่าทัน” จึงเป็นอันล่องเรือมาถึงเมืองราชบุรี ตอนบ่ายของวันศุกร์ที่ 19 มกราคม แต่พอคิดว่าจะต้องเข้ากรุงเทพฯ ในวันเสาร์ ซึ่งไม่ต้องพระราชนิมในสมัยรัชกาลที่ 4 สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ จึงสั่งให้หยุดพักเสียวันหนึ่งก่อนแล้วค่อยเข้าพระนครในวันอาทิตย์ แต่ไม่ทันจะห้ามเปล่ของท่านขึ้นจวนก็เป็นลมคอพับเสียที่ต้นมะขามหลังบ้าน แก่ไข้อย่างไรก็ไม่สติ กว่าจะตามตัวสมุหพระกลาโหมได้ก็มืดค่ำ เมื่อปรึกษากันแล้วก็ตกลงให้พาสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ เข้ากรุงเทพฯ เสียในคืนนั้น เมื่อเดินทางมาถึงปากคลองกระหุ่มแบนช่วง 5 หุ่ม สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ก็พิราลัย³⁶

ร่างไร้วิญญาณของสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ เดินทางมาถึงทำเนียบที่ผังธนบุรีตอนเช้ามืด เวลาเที่ยงเศษพระเจ้าอยู่หัวเสด็จไปพระราชทานน้ำหลวงอาบศพ มีพระบรมวงศานุวงศ์ทั้งฝ่ายหน้าฝ่ายใน เสนาบดี ขุนนางผู้ใหญ่ผู้น้อยไปร่วมพิธีอย่างคับคั่ง หลังจากพระราชทานน้ำหลวงเสร็จ เจ้าพนักงานแต่งศพตามธรรมเนียม สมุหพระกลาโหมหวิมให้บิดาเป็นครั้งสุดท้ายก่อนจะห่อศพลงโกศ จากนั้นพระเจ้าอยู่หัวทรงสวมชฎาพระราชทานตามเกียรตินิยม เจ้าพนักงานยกโกศขึ้นตั้งบนแว่นฟ้า พระสงฆ์ 50 รูปบังสุกุลแล้วเสด็จ

³⁴ หจช. ร.5 นก 21/212 เจ้าพระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์ มาถึงผู้ว่าราชการเมืองกรมการเมืองชายทะเลฝั่งตะวันตกทั้งมวล เรื่องสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงษ์ถึงแก่พิราลัย จ.ศ.1244.

³⁵ หช. จมท. ร.5 มัด 21/5 พระราชทานพระในการแซยิตสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ จ.ศ.1244. และ หจช. ร.5 นก 21/41 เจ้าพระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์ กราบบังคมทูลเรื่องการทำบุญวันเกิด อาการป่วย กับการทูลลาไปราชบุรีของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงษ์ จ.ศ.1244.

³⁶ ปัญญาภพประวัติและจดหมายเหตุรายวันของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ, พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ มจ.หญิง ทิพรัดนประภา เทวกุล ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส, 1 มีนาคม 2508, 80-81.

กลับพระบรมมหาราชวัง³⁷ ในการณ์นี้ ยังมีรับสั่งให้เสนาบดีคิดจัดงานศพสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ อย่าง “คนโตๆ” ของยุโรป สันนิษฐานได้ว่าจะเกี่ยวข้องกับการเพิ่มวันไว้ทุกข์จาก 3 วันตามธรรมเนียมไปเป็น 7 วัน ส่วนการแต่งกายไว้ทุกข์ก็มีข้อเสนอจากเสนาบดีกรมท้าวว่าควรจะต้องดำอย่างฝรั่ง แต่สมุหพระกลาโหมในฐานะบุตรชายไม่เห็นด้วย เพราะตามธรรมเนียมไทยแล้วหากผู้ตายมีอายุมากกว่าหรือศักดิ์สูงกว่า ผู้มาร่วมงานควรจะต้องแต่งขาว³⁸ เมื่อพระราชสำนักออกทุกข์ในวันที่ 28 มกราคมแล้ว สมุหพระกลาโหมก็เข้าเฝ้าถวายตราสุริยมณฑลคืนแก่พระเจ้าอยู่หัว เป็นสัญลักษณ์ของการสิ้นสุดอำนาจโดยสมบูรณ์³⁹

กลางปี พ.ศ.2426 สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระบำราบปรปักษ์ได้เสนอรูปแบบเมรุและเครื่องประกอบเกียรติยศว่าจะให้รับพระราชทานเบญจาทองคำตั้งโกศ ตั้งเมรุที่สนามข้างพระอุโบสถวัดบุปผาราม⁴⁰ โดยเมรุนั้นจะยกของพระเจ้าน้องนางเธอ กรมขุนชัชวาลย์กลายมาปลูก แต่แก้ทรงเมรุเป็นอย่างสี่เหลี่ยมไม่ได้ย่อมุมอย่างเมรุเจ้าและเปลี่ยนยอดเป็นฉัตรผ้าแดง⁴¹ ทางด้านครอบครัวก็มีการเตรียมงานหลายเดือนเพราะต้องรับรองบรรดาเจ้าเมืองและเจ้าประเทศราชสังกัดกรมพระกลาโหมที่จะมาร่วมงานหลายสิบเมือง⁴² แต่ถึงจะเตรียมความพร้อมไว้อย่างมากแล้วก็ตาม ในวันงานก็ปรากฏว่ามีแขกชาวต่างชาติมาร่วมพิธีอย่างคับคั่งจนเกินกำลังเจ้าภาพที่จะรับรองได้อย่างทั่วถึงอยู่⁴³

³⁷ อนุรักษ์ สุธงศาธรรมิโก, สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค), 957-958.

³⁸ บุญฤทธิพร ภูมิกุล, บุญฤทธิพร ภูมิกุล และจตุรพร ภูมิกุล, จดหมายเหตุรายวันของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ, 82-83.

³⁹ จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาค 13, พิมพ์ในงานพระราชเพลิงพระศพ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวาณีรัตนกัญญา ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 27 มกราคม 2479, 14.

⁴⁰ หจช. ร.5 นก 28/92 สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระบำราบปรปักษ์ กราบบังคมทูลเรื่องเมรุสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ จ.ศ.1245.

⁴¹ หจช. สบ 17 บันทึกกรายวันกรมพระสมมต จ.ศ.1246, 95.

⁴² หจช. ร.5 นก 31/163, 178; หจช. ร.5 นก 32/99, 259-260; หจช. ร.5 นก 32/126, 317; หจช. ร.5 นก 33/72, 185-186. และ หจช. ร.5 นก 33/81, 211.

⁴³ หจช. สบ 17 บันทึกกรายวันกรมพระสมมต จ.ศ.1246, 95.

ส่วนการเตรียมการแห่โกศจากทำเนียบไปยังเมรุทางครอบครัวได้ขอให้ทหารหน้าเดินแห่ให้เป็นเกียรติยศ เจ้าหมื่นไวยวรนาถ (เจิม) เห็นว่าไม่เคยมีธรรมเนียมมาก่อนจึงได้กราบบังคมทูลขอทหารพระราชทานเพียง 100 นายไปเข้ากระบวน⁴⁴ เมื่อรวมกับทหารล้อมวังและฝัพายต่างๆ ที่ฝ่ายหน้าและฝ่ายในจัดเข้าไปร่วมอีก 400 คน⁴⁵ ทำให้การแห่โกศสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ครั้งนี้จึงมีทหารทั้งแบบเก่าและแบบใหม่รวมกันไม่ต่ำกว่า 500 คน

ในส่วนของงานเมรุของสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ จะถูกกำหนดไว้ 4 วัน คือระหว่างวันที่ 4 - 7 เมษายน พ.ศ.2427 สำหรับวันแรกจะเป็นการเคลื่อนโกศจากทำเนียบไปยังเมรุที่วัดบุปผาราม วันที่สองเป็นวันตั้งทาน วันที่สามเป็นวันพระราชทานเพลิงศพ และวันสุดท้ายเป็นวันเก็บอัฐิ⁴⁶ วันที่ถือว่าเป็นจุดสนใจมากจนมีการบันทึกไว้หลายแหล่งตรงกันคือวันแรกที่เคลื่อนโกศเข้าสู่เมรุ ผู้ที่อยู่ในเหตุการณ์ต่างบันทึกตรงกันถึงความเอิกเกริกอย่างที่ไม่เคยเห็นมาก่อน⁴⁷ แม้แต่หมอสมิธก็ยังรายงานไว้ในหนังสือพิมพ์ของท่านว่า “อนาประชาราษฎร์ทั้งปวงที่มาช่วยมาดูการแห่การศพ คนเปนนันมาก เปียดเสียดกันออกแน่น ชักศพนวันนั้น เวลาเที่ยงกำลังแดดร้อนจัดนัก...แต่การเล่นต่างๆ มีตลอดวัน การเมรุของสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงษคราวนี้โตใหญ่งามนัก สมกับวาสนาท่านเป็นผู้ใหญ่สูง ไม่(เคย)เห็นเหมือนคราวนี้ไม่ เปลืองเงินเปนนันมาก คนได้ไปดูการเมรุคราวนี้ชมสรรเสริญเปนนันยิ่ง”⁴⁸

ตลอดงานทั้ง 4 วัน พระเจ้าอยู่หัวเสด็จทุกวัน แต่วันที่สำคัญที่สุดคือวันที่ 6 เมษายนที่เป็นวันพระราชทานเพลิงศพในเวลาบ่าย 5 โมงเย็น⁴⁹ เมื่อเสร็จพิธีการเก็บอัฐิแล้ว เจ้าคุณทหารก็เข้าเฝ้าถวายคืนเครื่องยศและสิ่งของพระราชทานตามคำสั่งเสียของสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ โดยแบ่งเป็นเครื่องยศที่ได้รับ

⁴⁴ หจข. ร.5 นก 33/17 เจ้าหมื่นไวยวรนาถ กราบบังคมทูลขอรับพระราชทานทหารไปแห่ศพสมเด็จพระเจ้าพระยา จ.ศ.1245-1246.

⁴⁵ หจข. ร.5 นก 33/60 กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม กราบบังคมทูลว่า สมเด็จพระเจ้า กรมพระบารบประปักษ์จะขอทหารรักษาพระบรมมหาราชวัง 400 คน ไปใช้ในการแห่ศพสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงษ จ.ศ.1245-1246.

⁴⁶ หจข. ร.5 กต(ล) 4.2/92 หมายกำหนดการเผาศพสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงษที่วัดบุปผาราม จ.ศ. 1246.

⁴⁷ หจข. สบ 17 บันทึกกรายวันกรมพระสมมต จ.ศ.1246, 95.

⁴⁸ จดหมายเหตุสยามไสมย เล่มที่ 1 และ 2 พิมพ์ครั้งที่ 2, (กรุงเทพฯ: ต้นฉบับ, 2548), 144.

⁴⁹ หจข. สบ 17 บันทึกกรายวันกรมพระสมมต จ.ศ.1246, 97.

พระราชทานในสมัยรัชกาลที่ 3 รวม 9 รายการ ที่ได้รับพระราชทานในสมัยรัชกาลที่ 4 เป็นเครื่องยศ 3 รายการ เป็นของพระราชทานส่วนตัวอีก 14 รายการ และที่ได้รับพระราชทานในรัชกาลที่ 5 เป็นเครื่องยศ 12 รายการ สิ่งของพระราชทานเป็นส่วนตัวอีก 15 รายการ รวมทั้งหมด 53 รายการ ซึ่งสิ่งของที่ถวายคืนนี้บางส่วนก็ได้รับพระราชทานกลับคืนมาด้วย⁵⁰

จะเห็นได้ว่า ภายหลังจากผลิตแผ่นดินย่อมจะมีการก่อตัวของระเบียบการเมืองใหม่ขึ้นมา แต่เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในปี พ.ศ.2411 กลับมีจุดที่แตกต่างไปจากเดิมอยู่ไม่น้อย นั่นคือการก้าวขึ้นมาใช้อำนาจของผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ซึ่งในช่วง 5 ปีแรกนั้นเป็นที่รับรู้กันว่าอำนาจวาสนาของท่านไม่มีผู้ใดจะเทียบเทียมได้ เหมือนกับดวงอาทิตย์เที่ยงวันที่กำลังร้อนแรงอย่างที่สุด แม้ว่าพ้นจากตำแหน่งหลังจากปี พ.ศ.2416 แต่สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ก็ลงมาอยู่ในฐานะหัวหน้าเสนาบดีต่อไปอีกเกือบทศวรรษ จึงกล่าวได้ว่าอิทธิพลทางการเมืองของท่านไม่ได้หายไปไหนเลย อำนาจการนำในรัฐบาลก็ยังเป็นของท่านต่อไป ซึ่งในจุดนี้เองที่ทำให้เห็นวาระบอบขุนนางได้พัฒนามาถึงขีดสุดแล้ว

อย่างไรก็ดี ถ้ามองย้อนกลับไปยังช่วงต้นรัชกาลที่พระเจ้าอยู่หัวยังทรงพระเยาว์และพันธมิตรทางการเมืองของพระองค์ก็ไม่เข้มแข็ง⁵¹ ก็พอจะเข้าใจบริบทในขณะนั้นได้ว่าทำไมอำนาจการตัดสินใจถึงมาอยู่ที่หัวหน้าเสนาบดี เพราะไม่ใช่แค่เสนาบดีเท่านั้นที่ไม่เกรงใจชนชั้นเจ้านาย แม้แต่เจ้าภาชีนายอากรที่เป็นคนจีนก็ยังแสดงอาการกระด้างกระเดื่องด้วยเช่นกัน⁵² ในเมื่อราชสำนักขาดการนำอย่างชัดเจนถึงเพียงนี้ การขึ้นมาของสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ จึงไม่ได้ไร้ความชอบธรรมเสียทีเดียว แต่ปัญหาที่เกิดขึ้นเป็นหลังจากการถ่ายโอนอำนาจให้พระเจ้าอยู่หัวเสียมากกว่า เพราะสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ก็ยังคงเป็นฝ่ายนำทางการเมืองอยู่ต่อไป สภาพการณ์ในช่วง 9 ปีนี้ต่างหากที่น่าจะสร้างความคับข้องใจให้กับพระเจ้าอยู่หัวรวมทั้งพันธมิตรทางการเมืองของพระองค์อยู่ไม่น้อย

จุดหักเหสำคัญจึงอยู่ที่ปี พ.ศ.2422 เมื่อสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ เริ่มมีปัญหาสุขภาพเรื้อรัง ทำให้ในขอบปีหลังจากนั้นจึงได้เห็นในสิ่งที่ไม่เคยเห็นมาก่อน ดังกรณีของการเกณฑ์ทหารบกเมืองเพชรบุรีกับเมือง

⁵⁰ หจข. ร.5 นก 34/4 เจ้าพระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์ฯ กราบบังคมทูลถวายบัญชีเครื่องยศและสิ่งของพระราชทานของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ จ.ศ.1246. และ หจข. สบ 17 บันทึกกรายวันกรมพระสมมต จ.ศ.1246, 116.

⁵¹ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ, *ประชุมพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 5 ภาคปกิณกะ* 2, น.24.

⁵² จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ, *พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก่ใชการปกครองแผ่นดินฯ*, (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2540), 329.

ราชบุรี และกรณีขอคณะละครไปแสดงในงานสมโภชกรุงเทพฯ ทั้งสองกรณีนี้แม้ท้ายที่สุดจะจบลงอย่างประนีประนอมก็ตาม แต่หากมองในทางกลับกัน เราก็จะเห็นการรุกคืบเข้าไปในเขตอิทธิพลของสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ อย่างที่ไม่เคยทำได้มาก่อน การยื่นกรานที่จะไม่คืนไพร่เมืองเพชรบุรีและเมืองราชบุรีของกรมทหารหน้ากับการยื่นกรานจะให้เสนาบดีกรมทำนาคณะละครไปแสดงให้ได้ของกรมหมื่นบริรักษ์ ทั้งสองกรณีนี้คงจะเกิดขึ้นไม่ได้เลยถ้าหากสุขภาพของสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ยังคงแข็งแรงอยู่เหมือนตอนต้นรัชกาล นอกจากนี้ ก่อนที่สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ จะพิราลัยยังมีการแทรกแซงกิจการภายในกรมพระกลาโหมด้วยการตั้งกรมโทรเลขและกรมกองแก้วจินดา (ทหารปืนใหญ่) ที่สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ให้ความสนใจในช่วงท้ายๆ ของชีวิตไปขึ้นตรงกับพระเจ้าอยู่หัว⁵³ และมีหลักฐานว่าเพียงไม่กี่วันก่อนที่จะพิราลัย พระเจ้าอยู่หัวทรงเรียกเสนาบดีและเจ้าต่างกรมมาประชุมราชการร่วมกันเป็นครั้งแรก⁵⁴

ความริเริ่มดังกล่าวจึงสะท้อนข้อเท็จจริงว่าสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ไม่สามารถทำหน้าที่เป็นหัวหน้าเสนาบดีได้อีกต่อไป ยุคสมัยที่พระเจ้าอยู่หัวจะทรงปรึกษาราชการผ่านจดหมายกับเสนาบดีจตุสดมภ์เพียงไม่กี่คนและต้องรอการตัดสินใจสุดท้ายจากสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ กำลังจะสิ้นสุดลงในอีกไม่ช้า จึงหวั่นหวาดกังวลว่าจึงเหมาะสมอย่างมากที่จะพระองค์จะเพิ่มที่นั่งในสภาเสนาบดีให้บรรดาพระเจ้าน้องยาเธอได้มีส่วนร่วมในการบริหารราชการแผ่นดินอย่างเป็นทางการ ความเคลื่อนไหวนี้จึงยืนยันได้ว่าอำนาจการนำคณะเสนาบดีได้ย้ายมาอยู่กับพระเจ้าอยู่หัวตั้งแต่ก่อนที่สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ จะพิราลัยเสียอีก

และถ้าหากอำนาจของพระเจ้าแผ่นดินล้นพินเหมือนหนึ่งไม่กำหนดอย่างที่พระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 5 เคยมีรับสั่งเอาไว้⁵⁵ การสร้างความชอบธรรมที่จะไม่กำหนดพระราชอำนาจไว้ในตัวบทกฎหมายเพียงอย่างเดียวคงไม่พอ เพราะจากประสบการณ์กว่า 14 ที่ผ่านมายังทำให้พระองค์ตระหนักว่าจะต้องจำกัดอำนาจของเสนาบดีคู่ขนานกันไปด้วย ซึ่งความพยายามดังกล่าวจะได้รับความร่วมมือจากบรรดาเสนาบดีที่

⁵³ หจช. ร.5 นก 21/44 พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร กราบบังคมทูลเรื่องการทำแผนที่เมืองตากและข้อขัดแย้งระหว่างกัปตันลอฟต์สกับมิสเตอร์แมกคาที จ.ศ.1244.

⁵⁴ จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาค 13, พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงพระศพ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวาณีรัตนกัญญา ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 27 มกราคม 2479, 7.

⁵⁵ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ, พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดินฯ, 75.

เป็นเจ้านายพี่น้องรวมไปถึงขุนนางที่รับใช้ใกล้ชิดมาก่อนอยู่ไม่น้อย ด้วยพวกท่านเหล่านี้ล้วนผ่านประสบการณ์ที่เสนาบดีเคยเรื่องอำนาจทัดเทียมพระเจ้าอยู่หัวมาด้วยกัน⁵⁶ ซึ่งความเปลี่ยนแปลงนี้จะมาเห็นผลเป็นรูปธรรมในปี พ.ศ.2435 ดังที่มีพระราชหัตถเลขาอธิบายอำนาจหน้าที่ของเสนาบดีเอาไว้ว่า

“ขอให้เข้าใจว่าตำแหน่งเสนาบดีซึ่งจะต้องการในทุกวันนี้ [ปี พ.ศ.2435] จะให้เป็นเสนาบดีออสเตด [Secretary of State] มิใช่เป็นเจ้าแผ่นดินที่ 4 ที่ 5 ตามตำราอย่างแต่ก่อน ย่อมยกถอนผลัดเปลี่ยนไปมากันได้ ตามแต่ผู้ใดจะสามารถ ไม่มีขาดไม่มีป่วย ชราพิการ เพราะฉะนั้นควรถือว่าเป็นเสมียนของเจ้าแผ่นดินซึ่งมอบการให้ไปทำส่วนหนึ่ง”⁵⁷

ด้วยเหตุนี้ ช่วงเวลาที่เหลืออีก 2 ใน 3 ของรัชกาลที่ 5 จึงเป็นช่วงเวลาพระเจ้าอยู่หัวทรงเป็นผู้นำในรัฐบาลอย่างแท้จริง ท่านหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล (2438-2533) พระธิดาในสมเด็จพระปรมัยยิกายศุภราช ราชานุภาพซึ่งประสูติในปี พ.ศ.2438 หรือหลังจากสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าพระยาฯ พินาศไปแล้ว 13 ปี ย่อมจะไม่มีทางเข้าใจได้เลยว่า การมีหัวหน้าเสนาบดีเรื่องอำนาจทัดเทียมพระเจ้าอยู่หัวเป็นอย่างไร เพราะหลังจากทรงได้ฟังที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นราชศักดิ์สโมสร (2399-2474) ตรัสเล่าว่า “เรากลัวเขาจริง พอคลานผ่านที่เขา [คือสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าพระยาฯ- ผู้เขียน] เอกเขนกอยู่ละก็ เราหมอบกราบกันราบเทียว” ท่านหญิงได้ยินดังนั้นก็ทรงแทรกขึ้นว่า “ทำไมจะต้องกราบละ เพียงนั่งคุยเท่านั้นไม่พอเทียวรี” เมื่อกรมหมื่นราชศักดิ์สโมสรได้ยินเข้าดังนั้นก็พระสรวลลั่นแล้วตรัสตอบว่า

“อย่าอวดดีไปหน่อยเลย ถ้าเอ็งเกิดทัน เอ็งก็กลัวเขาเหมือนกัน”⁵⁸

⁵⁶ วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา, พระประวัติตรัสเล่า, 16-18.

⁵⁷ ญัฐวุฒิ สุทธิสงคราม, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม ผู้ถวายชีวิตรักษาแผ่นดินอีสาน, (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2561), 453-454.

⁵⁸ พูนพิศมัย ดิศกุล, ม.จ.หญิง, สิ่งที่ข้าพเจ้าพบเห็น, 183-185.